

KISS ANDRÁS

KINCSES KOLOZSVÁRTÓL – ROMLOTT KOLOZSVÁRIG

Városunkat immár nap mint nap a szövegkörnyezettől függetlenül szinte modorosán *kincses Kolozsvár*ként emlegetik. Ehhez mindenkinek joga van, nem találunk benne kivetnivalót, még ha az alkalmazott jelzőnek nincs is már meg az az értékfedezete, mint akkor, amikor a 16–17. században a város kiérdemelte ezt az értékelést. Viszont használatahoz, úgy véljük, odaillenek az *egykori* határozószóé, és annak indítékai is különbözőek lehetnek. Például a szeretett város kiemelő megkülönböztetése, nosztalgia, de kincsesként történő vissza-visszatérő emlegetése talán annak a bizonyítéka is, hogy egy operettszövegnek hatásosabb a történelmi képet kialakító ereje, mint maguknak a történelmi forrásoknak. Mert ez utóbbiak azt tanúsítják, hogy a 17. század végén például mind Misztótfalusi Kis Miklós, mind Bethlen Miklós a *kincses* várost már csak a múlt emlékeként idézi.¹ Kolozsvár város elöljárói pedig azt a levelüket, amelyet 1698-ban a város kiváltságainak visszaszerzése érdekében Bécsben eljáró Kovásznai Sámuelnek címeztek, ekképpen írták alá: *Romlott Kolosvár városának hadnagya a tanácsával együtt.*²

Ennek előrebocsátásával a következőkben megkíséreljük vázlatosan azt az utat követni, amely a *kincsesnek* minősített városig vezetett, hogy aztán Erdélyország romlása következményeként ugyanaz a város önmagát romlott, azaz leromlott, jogfosztott városnak tekintse.³ Ez a fejlődési szakasz az I. Károly (Róbert) királytól

**„Énnekem most meg
kell halmom, az várost
meg ne adjátok,
az vezérnek való
ajándékra gondot
viseljetek,
engeszteljétek
az vezért.”**

nyert kiváltságlevelekkel kezdődik. Ezek közül az 1316-ban kiadott alapkiváltságlevél többek között a szabad bíró- és plébánosválasztást biztosította a kolozsváriaknak, megalapozva ezzel az önálló belső igazgatást és törvénykezést. Ezt ugyanakkor a királynak 1331-ben kibocsátott privilégiuma egészítette ki azzal, hogy saját ügyeikben mentesítette a kolozsváriakat a nádor, a vajda vagy más bíró joghatósága alól.⁴ A városi közösség felfelé ívelő útjának, gyarapodásának határköveit újabb és más jellegű oklevelek jelzik. Ilyen Zsigmond király 1405-beli kiváltságlevele, amely Kolozsvárt a városi települések hierarchiájának legmagasabb jogállásába, a szabad királyi kerített város státusába helyezi.⁵ A belső igazgatás súrlódásmentessége érdekében 1458-ban a város magyar és szász rendi nációi megegyezést, „uniót” kötnek a város közös, egyenlő arányban történő igazgatásáról és törvénykezéséről, amit Szilágyi Mihály kormányzó hitelesített.⁶ Ezt az uniót Mátyás király 1468-ban megerősíti, és a város ugyancsak nagy szülőtének köszönheti, hogy az addig szervezetlen bíró- és tanácsválasztást a Budán alkalmazott szokásnak megfelelően bonyolították le. Ez utóbbi lehetővé tette, hogy Kolozsvárt az előljárók megválasztása szigorú szabályozás szerint történjék.⁷ A város kiváltságai állandóan gyarapodtak, és a kolozsváriak éltek is a kiváltságok által biztosított lehetőségekkel. Ugyanis tudatában voltak annak, amire korukban számos példa volt, hogy szabadságaik csak úgy érnek valamit, ha gyakorolják az ezekben biztosított jogokat. Ennek a tudatosságnak a kifejezője az a bejegyzés, amely az első magyar nyelvű levéltári mutató, a Diósy Gergely notárius által összeállított *Index privilegiorum*nak a számvevők számára készített példányában az első oldalon olvasható. Az ismeretlen kolozsvári polgár ugyanis bejegyzésével azt a véleményt fejezte ki, hogy az erejüket vesztett, elenyészett kiváltságok olyanok, *mint az holt lovon a patkó*.⁸ A kolozsvári polgárok serénységükkel, szorgalmukkal vagy korabeli kifejezéssel: *industriájukkal* igyekeztek is életben tartani „paripájukat”, amely az anyagi és szellemi jólét felé vitte őket. Ez a 16. század második felétől adatszerűen is nyomon követhető. Megalkották belső életüket szabályozó „törvényeiket”, azaz statútumaikat. Ezek sorából kiemeljük az 1597-ben alkotott, polgárságról szólót, amely szabályozta a polgárkönyvbe történő beírást. Ez utóbbi által a polgárkönyvbe beírt személy a város teljes jogú polgárává, „kolozsvári örökössé” vált. 1588-ban következett a törvénykezési eljárásról szóló statútum, 1603-ban pedig az örökösödési eljárást, többek között az osztóbírák eljárását szabályozó *Successióról való tractatus*.⁹ A városi polgár jogait, kötelességeit, ugyanakkor szabadságait és biztonságát jól körülhatároló belső „törvények” védelme alatt megindult a céhen belüli „míves emberek”, a szőlő- és majorsági gazdálkodással is foglalkozók, az országot-világot bejáró kalmárok vagy ahogy akkor nevezték őket: az árus emberek vagyonosodása. Ezekben az évtizedekben alakult ki az öntudatos kolozsvári polgárok „republikája”, amelyben mind polgárai, mind tisztségviselői a *hazájuk*, azaz a város és a fejedelem iránti hűségükre esküdtek, a korabeli források pedig Kolozsvárt *Transsilvaniae civitas primariaként*, illetve *metropolis Transsilvaniaeként* emlegették. Egyidejűleg a kortársakban kialakult a *kincses város képe*.¹⁰ A tizenöt éves háború megpróbáltatásai, a város kíméletlen megsarcollatásai 1603-ban és 1611-ben megtorpanították ugyan a megindult virágzást,¹¹ viszont az, hogy a kincses város kibírta a súlyos megterheléseket, ezek elmúltával pedig újraéledt a gyarapodási folyamat, a kincses város gazdasági és szellemi erőforrásait bizonyítják. Az a tény, hogy Bethlen Gábor és I. Rákóczi György országlása idején a fejedelemség területére idegen seregek nem tették be lábukat, biztosította a további fejlődést.

A *kincses Kolozsvár* koráról a források adatai bőszégesen tanúskodnak. Az adókönyvek tételei a polgárok vagyoni állapotát tükrözik,¹² de számos adatot szolgáltatnak erről a tanácsi és törvénykezési jegyzőkönyvek, a számadáskönyvek, a testamentumok,¹³ a 16. század végétől a harmincad-számadások,¹⁴ a hagyatéki leltárak.¹⁵ 1603-tól, az örökösödési szabályrendelet hatályba lépésétől kezdve a szép számú osztálylevelek.¹⁶

A céhes életről, a céhtagok „mívességéről,” termékeik eladásáról, vásárjárásukról bőszégesen tudósítanak a kolozsvári források.¹⁷ A céhtagok készítményeit és más portékákat az árus emberek jól szervezett, egy bizonyos napon összeálló szekérkaravánokkal szállítják főleg a magyarországi, nyugati, a lengyel és a Kárpátokon túli román országokbeli kereskedelmi göcökbe, visszafelé jövet pedig onnan hoznak árut. Az egy-egy alkalomra összeállt árusok portékáit maguk az árus emberek vagy megbízottjuk áruszállításra szakosodott fuvarosokkal vitetik és hozzák, akik felelősséggel tartoznak a szállítmány hiánytalan rendelkezési helyre juttatását illetően. Erről jól tájékoztatnak a harmincad-számadáskönyvek és az áruszállítás közben keletkezett hiányok miatt indult perek.¹⁸ A szekerek azonban nem csupán anyagi termékeket szállítottak, hanem a kontinens egyszéges kultúrvérkeringését bizonyítva a portékák között könyv is akadt, de egy olyan tekintélyes polgár, mint Vicei Máté kora írástudóival is kapcsolatba került, és saját maga számára hozott, hozatott könyveket. A különböző utakon (akadémiákat járók vagy vándorló céhlegények révén) a kolozsvári polgárok birtokába jutott könyvek, akár külszrőszágból, akár a hazai nyomdákból érkeztek, esetleg kolozsvári tipográfiaiákból származtak, meg is jelennek a kolozsvári polgárok hagyatékát számba vevő osztálylevelekben.¹⁹ A városban ugyan már a 15. század eleji építészetben megjelennek a reneszánsz elemek, de a gyarapodó város építészetében a reneszánsz a 16–17. században teljesezik ki. Az osztálylevelekben a házak megállapított becsüára figyelmeztet a szép házak szaporodására, sőt előfordul, hogy az osztálylevélben feltüntetik a ház jellegzetességét is, mint 1637-ben, a „cserepes” ház esetében.²⁰ A reneszánsz hatás azonban nem csak az épületek terén jelentkezik. A kincses város polgárai otthonukat is a reneszánsz hatására kialakult ízléssel rendezik be. Felismerhető ez az otthon bútoraiban, kárpitjaiban, szőnyegeiben és egyéb berendezési tárgyaiban is.²¹ Érthető, hogy ezeket az otthonokat, amikor Kolozsváron kellett tartózkodniuk, a fejedelmek szívesen választották szálláshelyükül. Ilyen esetekben, főként országgyűlések idejére, a város gondosan alkalmassá tette a kiválasztott házat a fejedelmi igényeknek megfelelő szállássá.²² Am az osztálylevelek tanúsága szerint az otthonából kilépő kolozsvári polgár és háznépe ünnepnapokon, ünnepeyes alkalmakkor jó minőségű, drága öltözékben jelent meg a közösségben, megfelelő ékszerekkel, amelyek közül, egy-egy jómódú polgár esetében egynek az értéke is felért egy házéval.²³

A kincses város anyagi javai mellett nem marad el a szellemi gazdagodás sem. Ezt szolgálják a 16. század közepétől a kolozsvári papírmalmok és a termékeiket felhasználó nyomdák.²⁴ Ugyancsak a 16. század közepétől megjelennek azok az unitárius és református iskolák, amelyek kollégiumokká fejlődve megszakítatlanul szolgálták az oktatást, a 16. század végén pedig a jezsuiták alapítják meg magas színvonalú, egyetemi rangot nyerő iskolájukat.²⁵ A városban szerzett tudását nem egy kolozsvári ifjú literátus külhoni egyetemen igyekezett gazdagítani.²⁶ A szekularizáció ugyan kiszorította Kolozsvárról a katolikusokat, Dávid Ferenc hittérítése óta pedig a város lényegében unitáriussá lett, ugyanis

lakosainak zöme követte plébánosát, de unitárius volt a városi tanács és a százférfiak testülete is. Az erdélyi rendek ugyan országgyűlési határozatokban biztosították a vallásszabadságot, ez azonban nem küszöbölte ki teljesen a felekezetek közötti súrlódásokat. Kolozsvárt a 16. századi Báthory-uralkodók rekatolizációs törekvései okoztak feszültséget, Giorgio Basta pedig brutálisan elvette az unitáriusoktól a főtéri templomot és avatkozott be a városi tanácsválasztásba azért, hogy bevett szokást megsértve katolikus bírót kényszerített a városra.²⁷ Őt követően Báthory Gábor, majd I. Rákóczi György reformációs törekvései keltettek aggodalmat az unitáriusokban, de ezek a feszültségek sohasem vezettek a nyugati vagy felső-magyarországiakhoz hasonló véres eseményekhez.²⁸ Kolozsvárt az időnként jelentkező súrlódások ellenére a különböző felekezetűek békésen éltek egymással, sőt rokoni kapcsolatok is összefűzték őket.

A reneszánsz hatása azonban nemcsak az építkezésekben, otthonokban, művelődésben jelentkezett, hanem az emberek szemléletében, életformájában is. A felszabadultabb életmód megnyilvánult társadalmi érintkezéseikben, szórakozásaikban is.²⁹ A 16. század hetvenes éveitől a társadalmi életben zajló eseményeket tükröző magyar nyelvű törvénykezési jegyzőkönyvek a városi mindennapokról valóságos boccacciói történetekkel szolgálnak olvasóinknak.³⁰

A virágzó, gyarapodó kincses Kolozsvárt azonban nem kerülték el a csapások, a városban időnként tűzvészek, járványok pusztítottak, a családokban egy-egy családtag elhunytával beköszöntött a gyász, jelentkeztek a gondok. A városi kisebb közösségek is megtalálták azonban a módját, hogy segítsenek a bajbajutottakon. Már a középkorban létrejött, eredetileg vallásos jellegű kalandos társaságok gondoskodtak tagtársaik eltemetéséről, ezt a kötelezettséget aztán a céhek is beépítették céhszabályaikba, és a felebaráti szeretetnek ez a szervezett megnyilvánulása folyamatosan élt a kincses városban is.³¹ Az elmondottakból kiderül, hogy a virágzó városnak szembe kellett néznie a felbukkanó bajokkal, szerencsétlenségekkel, de mindig volt ereje orvosolni az okozott károkat. De túl szép lenne a kép, ha nem említenénk meg a jólétben élő társadalom szegényeit, elesettjeit, magukra maradt betegeit. A krisztusi hitben élők szeretete és irgalma már a középkorban létrehozta Kolozsváron is az említettek intézményesen istápoló létesítményeket: a Szent Erzsébet, Szentlélek és Szent Jobb ispotályt. Ezek az ispotályok tovább fejtették ki áldásos tevékenységüket a kincses városban is, és noha a város protestáns, pontosabban unitárius jellegűvé vált, neveik is változatlanul megmaradtak.³²

A kincses város örömmel és bánattal eltelő hétköznapjait és ünnepnapjait, gyarapodását azonban derékba törte a történelem által megszabott kényszerpálya. A II. Rákóczi György 1657-beli balsikerű lengyelországi hadjárata által előidézett romlásnak ugyan nem a kolozsvári polgárok voltak okozói, de az országgal együtt kellett elviselniük annak minden súlyos következményét. A hadjárat úgy indult el, hogy hátországi biztosítását a fejedelem teljesen figyelmen kívül hagyta. Ezért, amikor ellencsapásként Lubomirski marsall seregei rátörtek a Rákóczi-birtokokra, a Partium északi részére, a kormányzó, Barcsay Ákos tehetetlen volt a támadással és az ezzel járó pusztítással szemben. Az, hogy egyes helyeken sikerült elhárítani a pusztítást és megszervezni a védelmet, a helyi közösségek ellenállásának és a települések között kialakult jó hírszolgálatnak volt köszönhető. Mint ahogy ezeknek köszönhető, hogy a lengyelek nem nyomultak tovább: egy korabeli levélben az ellenállásban részt vett személy ezt így fejezi ki:

az ország romlásának elhárítását „Köszönjék az Úristennek és az mi keserves nyughatatlanságunknak”.³³

A kolozsváriak idejében értesültek a veszélyről, és annak is tudatában voltak, hogy – a központi hatalom tehetetlensége miatt – a védekezésben csak önmagukra számíthatnak. A kincses város lakosai polgári öntudatának megkapó megnyilvánulása a százférfiak testületének a helytállásról szóló határozata: „Senki ez hazában [azaz Kolozsváron] lakók közül, sub ammissione bonorum, ne merészellyen az országnak ebbeli állapottyában elmenni ez városról, feleségét, javait, gyermekét elköltöztetni, mert valaki azt cselekszi, minden javai város számára foglaltatik és soha többször ide bejönni lakásának okáért nem bocsáttatik. Mert az igazság is azt kívánja, hogy ha az békességnek idein edgyütt nyugodtunk, disturbiumban is edgyütt oltalmazzuk Isten segítségéből ez hazában egymást.”³⁴

A bekövetkezett események azonban az ország romlásának olyan folyamatát indították el, amelyben Kolozsvárnak is osztoznia kellett. A szövetségeseitől cserbenhagyott Rákóczi csatát veszített, és az erdélyi seregek Kemény János fővezérrel együtt tatár rabságba estek. A rabláncra fűzött erdélyiek tömegét a tatárok a Krímbe hurcolják, sokan útközben halnak meg, más részük a rabságban, az életben maradtakat pedig súlyos váltságdíj fejében engedik szabadon.³⁵ A sereg pusztulását tetézi a Rákóczi megbüntetésének ürügyén az országba nyomuló török–tatár seregek dúlása, pusztítása. Amint ez már a múltban is törvényszerűen bekövetkezett, Kolozsvár ostroma során legelőször is a hóstátokat égették fel, pusztították. Az embereknek ezreit rabságba hurcolták. Az ország emberállományában bekövetkezett vérveszteség nagyságrendje és ennek következményei a mai napig sincsenek teljesen tisztázva. A török–tatár seregek 1658 szeptemberében veszik körül a várost, dúlják a hóstátokat. A város súlyos sarccal hárítja el elfoglalását, de azt nem kerülhette el, hogy a kolozsváriakat a többi erdélyivel együtt ne rabláncra hurcolják magukkal az ostromlók. Egy emberölési ügyben a meggyilkolt kolozsvári felesége perbeli feleletében így számol be erről: „...az jelen való 1658. siralmas esztendőben, 14. napján az jelenvaló Szent Mihály havának, az mely nap időtájban az istentelen, kegyetlen ellenségtől környülvettünk, sok külső atyánkfiaiának [ezen a hóstátbelieket érti] elvitelekkel, siralmas rabságokkal sanyargattattunk, illetlen harácsolásokkal sanyargattattunk...”³⁶

Erdély és benne Kolozsvár romlásának az előbbi megpróbáltatása csupán közbeeső szakasza a kálváriának. A katasztrófa előidézésében vétkesnek talált II. Rákóczi Györggyel szemben a rendek egy része Barcsay Ákost választja fejedelemmé. A pártoskodás eredményeként Erdélynek már két, szemben álló, fejedelme is volt, de nélkülözötte az ország bajainak orvoslására képes központi erőhatalmat. Barcsay megsegítése ürügyén a törökök hadat indítanak Erdélybe, és ennek során Szejdi budai pasa megostromolja Kolozsvárt. *Kincses Kolozsvár utolsó napjainak* egyik drámai jelenete a polgári öntudat, bátorság és önfeláldozás felemelő példáját idézi fel. A város a török sereghez Linczigh Jánost, a szász rendi náció sorából választott királybíróját küldi (akinek a jobbapja az ausztriai Linzből telepedett le Kolozsvárra, de ő maga történeti feljegyzéseit magyarul írta az utókor számára). Ez a Linczigh János, aki nem volt katonaeMBER, hanem tisztos céhbéli szücsmester, a szörnyű sanyargatások, fenyegetések ellenére, amikor a törökök arra kényszerítik, hogy a város kapuja előtt szólítsa fel megadásra a várost, a Szamos-partról ezt kiáltotta be a városbelieknek: „Énnekem most meg kell halnom, az várost meg ne adjátok, az vezérnek való ajándékra gondot viseljeteK, engeszteljéteK az vezért.” Linczigh életét a pasa meghagyta, Kolozsvárnak viszont

sarcként 60 000 császári tallért kellett fizetnie, hogy végül is a törökök elvonuljanak a város alól.³⁷ (A polgári önfeláldozás, megaláztatás e példájának nemhogy szobra nincs a városban – mint a calais-i polgároknak, akiket Rodin örökített meg –, de még emléktáblája se, sőt ma már nevét megörökítő utca sem emlékeztet rá.) Röviddel a kolozsvári ostrom után Váradot is beveszik a törökök, ez pedig megpecsételi a kincses szabad királyi kerített város sorsát. A rendek Kolozsvárt végvárrá nyilvánítják, a végvár főkapitányának, aki egyszersmind Kolozsvármegye főispánja, valamint Kolozsvármegyeének a joghatósága alá rendelik. Szabad királyi városból Kolozsvár nemes város lett. Az 1666. február 15-ei fogarasi országgyűlés, amely a városnak az említett státusát szentesítette, erről így vélekedik: „Isten ítéletiből szegény hazánk már annyira jutott, hogy Colosvár már végbástyája, mely nyomorult sorsunkra nézve kényszerítettünk őkegyelmeket nemesi szabadsággal condecorálni...”³⁸ A várost ezután már nem fő- és királybírája, valamint tanácsa, ezek felett pedig a százférfiak testülete igazgatta. Az előjáróság élén a ductor, azaz hadnagy állt, a tanácsot pedig asszessorok, azaz ülnökök vezették, amint említettük, Kolozsvármegye joghatósága alatt. A város életéről tanúskodó saját történeti forrásai megfogytatkoznak, de ezek is Kolozsvár sanyarú állapotáról tanúskodnak. Nem keletkeznek már a városi élet mozgalmasságát és gazdagságát tükröző tanácsi és törvénykezési jegyzőkönyvek, az adókönyvekben olyan bejegyzések ismétlődnek, amelyek szerint a hóstátok kiürültek, az adószedők pedig alig néhány embertől szedhették be az adót.³⁹ A törököknek fizetett sarcért felvett kölcsönök megtérítésére a kolozsvári polgárok évekig nyögték a „saccadót”. Az osztálylevelek szegényesebbek azoknál, amelyek a kincses város idején keletkeztek, az adósságok fejezetében pedig még hosszú ideig szerepel a hátralékos „saccadó”.⁴⁰ A soha ki nem heverhető anyagi és vérveszteség után az országban – és azon belül Kolozsváron – az élet mégsem állt meg, az önálló Erdély nehéz körülmények között feltartóztathatatlanul haladt végnapjai felé.⁴¹ Kolozsvár hosszú évtizedek múlva és sok kilincselés után visszakapta ugyan szabad királyi város státusát,⁴² de ez a város már más körülmények között, más fejlődési szakaszban nem volt azonos *kincses Kolozsvárral*. A felhalmozott szellemi értékek azonban nem enyésztek el, és ha gazdaságilag nem is, de a szellemi élet terén, főleg a felvilágosodás korát követően, Kolozsvár, más értékrendben, az erdélyi tudományos és művelődési élet góca lett. De ez már más történet.

(2006)

■ JEGYZETEK

1. Misztótfalusi Kis Miklós: *Siralmas ének*. In: M. Tótfalusi Kis Miklós. A bevezetőt írta, a szövegeket kiválogatta és jegyzetekkel ellátta Tordai Zádor. Buk., 1955. 49. – Bethlen Miklós *Önéletírása*. I–II. Az előszót írta Tolnai Gábor. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta V. Windisch Éva. Bp., 1955. 107.
2. Jakab Elek: *Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez*. Bp., 1888. 438. A továbbiakban JakabOkl.
3. Vö. *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. Anyagát gyűjtötte Szabó T. Attila. Főszerkesztő Vámszer Márta. Bp.–Kvár. 2002. XI. 506.
4. *Erdélyi okmánytár*. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. II. 1301–1339. Regesztákban, jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond. Bp., 2004. 263. és 710. sz.
5. JakabOkl I. Buda, 1870. 123–126. – *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII. Szerk. Franz Zimmermann, Karl Werner, Georg Müller, Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Konrad Gündisch, Gernot Nussbächer. Hermannstadt–Buk., 1892–1991. III. 350–353. A továbbiakban: Ub.
6. JakabOkl I. 192–193. – Ub VI. 3102. sz.
7. JakabOkl. I. 233–234, 275. – Ub VI 3586. sz., VII. 4640. sz. A folyamatot illetően I. Kiss András: *Más források – más értelmezések*. Marosvásárhely, 2003. 160–171. A továbbiakban: Kiss 2003.

8. „Privilegia sine viribus demortua, ollian mint az holt louon az patko.” Az Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága – Kolozsvár város levéltára (a következőkben KvLt) – 272.sz. Index privilegiorum I. 1. – Vö. Kiss 2003. 129–159.
9. KvLt Diversa III/1, Liber Decreta. – *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*. Összegyűjtötték, felvilágosító, összehasonlító és utaló jegyzetekkel ellátták Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. I. Bp., 1885. 210–230, 251–271.– Vö. Kiss 2003. 186.
10. Vö. Jakab Elek: *Kolozsvár története*. II. Bp., 1888. A továbbiakban: Jakab 1888. – Jakó Zsigmond: *Társadalom, egyház, művelődés*. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bp., 1997. 323–324. A továbbiakban: Jakó 1997. – Kiss 2003. 193.
11. Jakó 1997. 324.
12. Kiss 2003. 203–220.
13. Kovács Kiss Gyöngy: *Végrendeletek Kolozsvár város levéltárában*. In: Pál Judit, Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kvár, 2004. 258–267.
14. *Kolozsvári harmincadjegyzékek (1599–1637)*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közreadja Pap Ferenc. Kvár, 2000. A továbbiakban: Pap 2000.
15. Goldenberg, S.: *Clujul în sec. XVI*. Producția și schimbul de mărfuri. Buc., 1958. 400–403. A továbbiakban: Goldenberg 1958. – Vö. Kovács Kiss Gyöngy: *Rendtartás és kultúra*. Századok, mindennapok, változások. Marosvásárhely, 2001. 27. A továbbiakban: Kovács Kiss 2001.
16. Jakó 1997. 322. – Kovács Kiss 2001.
17. Goldenberg 1958. – Jeney-Tóth Annamária: *Műves emberek a kincses Kolozsváron*. Kvár, 2004. – Flóra Ágnes: *Kolozsvári ötvösregesztrum (1549–1790)*. In: Újváry Gábor (szerk.): *Lymbus*. Magyarságtudományi források közlemények. Bp., 2003. 25–74.
18. Vö. Pap 2000. – Kovács Kiss Gyöngy: *Pletyka, becsületsértés, rágalmozás a fejedelemség kori Kolozsváron*. In: Pál-Antal Sándor, Sipos Gábor, W. Kovács András, Wolf Rudolf (szerk.): *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kvár, 2003. 180–281. Az Emlékkönyv rövidítése a továbbiakban: KAEkv. – Kiss 2003. 231–235.
19. Vö. Pap 2000. – Kiss András: *Források és értelmezések*. Buk., 1994. 189–194, 374–382. A továbbiakban: Kiss 1994. – Kovács Kiss 2001. 48–59.
20. Jakó 1997. 323. – Kovács András: *Kolozsvár városképe a XVI–XVII. században*. In: Dáné Tibor Kálmán, Egyed Ákos, Sipos Gábor, Wolf Rudolf (szerk.): *Kolozsvár 1000 éve*. Kvár, 2001. 53–73. – Uő: *Késő reneszánsz építészeti Erdélyben, 1541–1720*. Bp.–Kvár, 2003. 19–38. – Kovács Kiss Gyöngy: *Kolozsvári osztálylevelek*. Kiadásra készülő kézirat. A továbbiakban: Kovács Kiss kézirat.
21. Jakó 1997. 319–350.
22. Vö. Kiss 1994. 193, 381.– Jeney-Tóth Annamária: *Sáfárpolgári számadáskönyvi bejegyzések Báthory Gábor és udvartartásának kolozsvári tartózkodásáról*. 1610. április 6–8. In: Papp Klára, Gorun Kovács György és Jeney-Tóth Annamária (szerk.): *Várostörténeti források. Erdély és a Partium a 16–19. században*. Debrecen, 2005. 287. A kötet további idézése: *Várostörténeti források*. – Uő: *„Attam Urunk ó nagysága konyhájára”* In: KAEkv 223. 235.
23. Vö. Kovács Kiss 2001. 40–47.
24. Vö. Jakó Zsigmond: *Heltai Gáspár papírmalma*. In: Magyar Könyvszemle. 77 (1961). – Uő: *Az erdélyi papírmalmok feudalizmuskori történetének vázlata. (XVI–XVII. század)*. In: Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Ser. Historia 7 (1962). 2: 59–87.– Uő: *Újabb adatok a kolozsvári Heltai nyomda kezdetéhez*. In: Jakó 1997. 283–303. – Uő: *Újabb adatok Hoffgreff György kolozsvári nyomdász életéhez*. Uo. 313–318.
25. Vö. Gál Kelemen: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története*. I–II. Kvár, 1935. – Török István: *A kolozsvári ev. ref. Collegium története*. I–III. Kvár, 1905. – Jakó Zsigmond: *Négy évszázad a művelődés szolgálatában*. A kolozsvári Báthori István iskola jubileuma. In: Jakó 1997. 267–281.
26. Vö. Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Buk., 1979. A Kolozsvárra történő utalások helyét I. a 301. lapon.
27. Vö. Jakab Elek: *Kolozsvár története*. II. Bp., 1888. 103–105, 416. A továbbiakban: Jakab 1888. – Kiss András: *Kolozsvár és a Báthoryak: Zsigmond és Gábor*. Kézirat a megjelenés előtt álló nyíregyházi Levéltári Évkönyv számára. – Kiss 2003. 286.
28. Kiss Andás: *Ifj. Heltai Gáspár kolozsvári nótárius másolati könyve (1612–1614)*. In: Daniel Nazare – Ruxandra Nazare-Popovici – Florin Bogdan (red.): *In honorem Gernot Nussbächer*. Braşov, 2004. 159–160.
29. Vö. Kovács Kiss 2001. 7–12.
30. Vö. *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Kiss András. Buk.–Kvár, 1998. – Uő: *Kőműves Prisca boszorkánypere 1565-ből*. Korunk XVI. 2005. 5. 16–26. – Pakó László: *Bitótság elé került boszorkánykodás Kolozsváron. 1509–1593*. Uo. 98–107. – Uő: *Kolozsvári törvénykezési jegyzőkönyvek, emberölési ügyek – 1590–1594*. In: *Várostörténeti források*. 217–251.– Uő: *Kényszer vagy erkölcsi romlottság? Csecsemőgyilkosságok Kolozsvárt a 16. század utolsó évtizedében*. Korunk 2005. 3. 84–93. – Bálint Emese: *A nyilvános büntetések társadalmi háttere a kora újkor Kolozsváron*. Erdélyi Múzeum. LXIII/2001. 4. 71–82.
31. Vö. Kiss 1994. 83–103. – Rüszt-Fogarasi Enikő: *Mesterözvegyek a XVI. századi kolozsvári céhekben*. In: KAEkv 482–485.
32. Vö. Flóra Ágnes – Márton Tünde – Mihály Ágnes – Rüszt-Fogarasi Enikő (szerk.): *A Szentlélek ispotály számadáskönyvei 1601–1650*. Kolozsvári ispotály-számadások. I. Bp., 2006.
33. Kiss 2003. 78–96.
34. Uo. 193–194.
35. Vö. *Szalárdi János siralmas magyar krónikája*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Székely Ferenc. Bp., 1980. – Magyarai Károly: *A Kemény család levéltára és a tatárjárásról írt levelei*. EM. 1897. 282–378.

36. Vö. *Linczigh János történeti feljegyzései (1621–1675)*. In: *Kolozsvári emlékirók*. A bevezető tanulmányt írta és az időrendi áttekintést összeállította Bálint József. A forrásokat válogatta és jegyzetekkel ellátta Pataki József. Buk., 1990. 176–178. – Kiss András: *A tetemrehívás továbbélése a 16–17. századi Kolozsváron*. In: Pócs Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság*. Vallászetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. Bp., 2004. 131.
37. Linczigh: *i.m.* 179–185., 317.
38. JakabOkl II. 394–396.
39. Kiss András: *Bocskai és a kolozsvári hóstátiak. Legenda vagy történelmi tény?* In: Ifj. Barta János – Papp Klára (szerk.): *„Nincsen nekünk több hazánk ennél...” Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez*. Bp., 2004. 59.
40. Kovács Kiss kézirat.
41. Vö. R. Várkonyi Ágnes: *Kolozsvár az Erdélyi Fejedelemség utolsó esztendeiben*. In: *Kolozsvár 1000 éve*.
42. Vö: Kiss András: *XVIII. századi erdélyi utak a szabad királyi város státus felé*. Kézirat a nyíregyházi Levéltári Évkönyv megjelenés előtt álló kötete számára.

